

1920 Թ. ԹՈՒՐԶ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ*

ՀՏՂ 941(479.25)+070

Մինասյան Էդիկ

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան
Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
eminasyan@ysu.am

Հայտնի իրողություն է, որ Օսմանյան կայսրությունը 19-րդ դարի վերջին քառորդից պետական ուսմունք հռչակեց հայերի ցեղասպանությունը՝ որպես հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ: Հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը սկսեց գործնականում կիրառվել 1890-ական թթ.-ից և մի քանի փուլերով շարունակվեց մինչև 1922 թվականը: Ցեղասպանության իրականացման պատասխանատուն թուրք պետականությունն է՝ իր պարագլուխների ղեկավարությամբ: Այն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուրքական, և՛ քեմալական վարչակարգերի կողմից:

Բայց, այն ինչ կատարվեց Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, աննախադեպ էր՝ թե՛ իր ծավալներով և թե՛ իրագործման նոդկայի միջոցներով: 1914-1918 թթ. պաշտոնական Թուրքիան գործադրեց ամենամյա բռնադատության մշակված պանթուրքիզմի (համաթուրքականության) ծրագիրը՝ հայերի ցեղասպանությունը, որն իր ալիքների մեջ էր առել և՛ Արևմտյան Հայաստանը, և՛ Պարսկահայաստանը, և՛ Արևելյան Հայաստանը: Բնաջնջվեց կամ հայրենագրվեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ապրող բովանդակ հայությունը: Հայոց մեծ եղեռնին զոհ գնաց ավելի քան 1,5 մլն արևմտահայ, ամբողջովին հայազրկվեց Արևմտյան Հայաստանը, իսկ Արևելյան Հայաստանից թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց շուրջ 500 հազար հայություն: 1920-1922թթ. հայոց ցեղասպանության ծրագիրը շարունակաբար իրագործվեց երիտթուրքական կուսակցության նախկին անդամ Մուստաֆա Քեմալի կողմից: Թուրքիայում 1919 թվականին ծավալվեց գեներալ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած թուրք-ազգայնական շարժումը, որը, Արամ Անտոնյանի բնութագրմամբ, «ապստամբական» շարժում էր, այլ՝ «Հայասպան» շարժում մը. . . Այդ շարժումը, ծեռք ծեռքի տուած Կովկասի բոլոր ոճրագործ իսլամ տարրերուն Հետ, կը միտի խեղդել «Կովկասի հայութիւնը»:²

* Հոդվածը ներկայացվել է 9.09.2022

Տպագրության է երաշխավորել պ.գ.դ., պրոֆեսոր Աշոտ Հայրունին: 13.09.2022:

Հոդվածը տպագրության է ընդունվել 22.09.2022:

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A269 ծածկագրով «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի արտացոլումը 1920-1940-ական թթ. հայկական մամուլում» գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ Փաշա, Երևան, 1990, էջ 259-261:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, Հայոց ցեղասպանություն, Առաջին աշխարհամարտ, Մուստաֆա Քեմալ, Արևելյան Հայաստան, Պարսկահայաստան, պանթուրքիզմ:

Ներածություն

Քեմալական շարժման սկիզբը Փոքր Ասիայի արևմուտքում պայմանավորված էր երկու հանգամանքով՝ 1919թ. մայիսին հույների կողմից Իզմիդը գրավելուց հետո հակահունական պայքար ծավալելու, իսկ արևելքում՝ հայերի ցեղասպանության միջոցով «Մեծ Թուրանի» ծրագիրն իրականացնելու անհրաժեշտությամբ: Քեմալական ցեղասպանության ծրագրային նպատակները պաշտոնական ձևակերպում ստացան 1919թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 6-ը երգրումում և նույն տարվա սեպտեմբերի 4-ից 11-ը՝ Սվազում տեղի ունեցած «Արևելյան նահանգների իրավունքների պաշտպանության» և «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանության կազմակերպությունների» խորհրդաժողովներում: Հայերի և հույների կողմից ստեղծելով մուսուլմանների իրավունքների և օսմանյան սուլթերենության համար երևակայական սպառնալիքի ուրվական և դրանով մահմեդական մոլեռանդ զանգվածներին զրգռելով քրիստոնյաների դեմ՝ համաժողովները պահանջում էին «ձեռք առնել բոլոր միջոցները կանխելու համար այն փորձերը, որ հայերն ու հույները կարող են ձեռնարկել մեր հայրենիքին վնասելու նպատակով»¹: Համաժողովների որոշումները կասկած չէին հարուցում, որ քեմալականները ոչ միայն չեն հրաժարվելու սուլթանական և երիտթուրքական կառավարությունների հայաջինջ քաղաքականությունից, այլև դառնալու են դրա անմիջական շարունակողը: Պատահական չէ, որ Մ. Քեմալը 1919թ. սեպտեմբերի 10-ին սուլթանին հղած հեռագրում շեշտում էր, թե անհինար է «մեր վիլայեթների հողերի գեթ մեկ թիզը հանձնել Հայաստանին կամ որևէ այլ պետության»²: Վերոնշյալ համաժողովների որոշումներն էլ ընկան 1920թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսի Մեջլիսի (խորհրդարանի) կողմից ընդունված «Թուրքական ազգային ուխտի հիմքում, որտեղ Հայաստանի ոչնչացումը համարվում էր առաջնահերթ խնդիր»:

Փաստորեն իր ձևավորման պահից սկսած թուրք ազգայնական շարժումը չէր փորձում թաքցնել իր հայատյաց վարքագիծը: Երիտթուրքերի նման քեմալականները նույնպես իրենց ցեղասպանության ծրագրի իրականացման առաջին թիրախը դարձրին Կիլիկիան, որտեղ կար շուրջ 200000 հայություն: Օգտվելով ֆրանսիական կառավարության երկդիմի քաղաքականությունից՝ 1920 թ. ընթացքում քեմալականները կոտորեցին և բռնազաղթի ենթարկեցին Մարաշի, Ջեյթունի, Հաճնի, Այնթապի և Կիլիկիայի այլ վայրերի տասնյակ հազարավոր հայերի, դրանով տապալեցին Կիլիկիայում «հայկական օջախ» ստեղծելու դաշնակիցների «մտադրությունները»:

Կիլիկիայում քեմալականների իրականացրած վայրագությունները, ցեղասպանությունը, լայն արձագանք ստացավ ժամանակի հայկական և եվրոպական մամուլում: «Մշակ»-ի, «Յառաջ»-ի, «Ժողովուրդ», «Հայաստանի կոչնակ» թերթերի տարբեր համարներում, «Էջմիածին» շաբաթաթերթում, «Հայրենիք» ամսագրում, «Նոր աշխարհ»

¹ Սահակյան Ռ., Թուրք-Ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Եր., 1970, էջ 44:

² Սահակյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 52:

հանդեսում ներկայացված են ոչ միայն Մարաշի զանգվածային կոտորածները (Մարաշի սանջակում և քաղաքում բնակություն հաստատած հայերից սրի քաշվեց 13600-ը, 8 հազարն արտաքսվեց քեմալական իշխանությունների կողմից), այլև՝ Հաճնի 8-ամյա հերոսամարտից հետո, 6 հազարից ավելի հաճնցիների տմարդի ոչնչացումը, Այնթապի և Ջեյթունի հայերի ինքնապաշտպանություններն ու հազարավոր հայերի մասսայական բնաջնջումը: Թերթերից մեկում հիշատակված ֆրանսիացի ականատես Մատերն Սյուրենի վկայությամբ՝ իրենք «Մարաշում ապրել են դժոխային օրեր, ավերածությունների և կոտորածների օրեր, որոնք Ձեզ խելակորույս կդարձնեն, եթե դրանց մանրամասները ծավալվեն Ձեր աչքերի առջև կինոֆիլմերում»: Քեմալականները ոչ միայն շարունակեցին տեղում մնացած հայերի բնաջնջումը Կիլիկիայում, Կայսրության այլ տարածքներում, այլև շուտով ձեռնամուխ եղան արևելահայության ոչնչացմանն ու Արևելյան Հայաստանի տարածքների բռնազավթմանը: Ուստի պատահական չէ, որ Մ. Քեմալի ստորագրությամբ առաջին արտաքին քաղաքական փաստաթուղթը հանդիսացավ 1920 թ. ապրիլի 26-ի նամակը՝ ուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը: Այս ազգայնական փաստաթղթում Մ. Քեմալը՝ պաշտոնապես առաջարկում էր և պատրաստակամություն հայտնում վարելու «ռազմական գործողություններ իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ»¹: Մ. Քեմալը ծրագրել էր վերացնել «Մեծ Թուրանի» ճանապարհին մխրձված հայկական սեպը: Քեմալականների գերագույն նպատակն Օսմանյան կայսրության նախկին սահմանների վերականգնումն էր: Մ. Քեմալը, մի կողմից՝ օգտագործելով Խորհրդային Ռուսաստանի և Անտանտի պետությունների միջև եղած հակասությունները, մյուս կողմից՝ շահարկելով «համաշխարհային հեղափոխության» մասին բոլշևիկյան վարդապետությունը, կարողացավ ստանալ Խորհրդային Ռուսաստանի նյութական, ֆինանսական և ռազմական օգնությունը, որն ուղղվեց Հայաստանի Հանրապետության և Հունաստանի դեմ: Քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցումը, որը սկսվեց Մ. Քեմալի կողմից Կ. Լենինին ուղղված 1920թ. ապրիլի 26-ի նամակով, ավարտվեց 1921թ. մարտի 16-ի պայմանագրով՝ Թուրքիայի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև Հայաստանի վերաբաժանումով:

Հայության նկատմամբ քեմալականների ոճրագործությունների գագաթնակետը նրանց ռազմարշավն էր Հայաստանի Հանրապետության դեմ 1920թ. սեպտեմբերին: Թուրք-հայկական պատերազմում Մ. Քեմալի նպատակն էր՝ «ոչնչացնել հայկական բանակն ու հայկական պետությունը», ստիպել հայությանը հրաժարվել Սևրի պայմանագրից²:

Թուրքական ուժերը զգալի գերազանցություն ունեին (50 հազար), հայկական ուժերի (կանոնավոր զինված ուժերը՝ 25 հազար) նկատմամբ և բացի այդ.՝ Հայաստանը շրջափակում էր 4 ռազմաճակատ՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Դիլիջան-Ղազախի: Ահա թե ինչու, թուրքական գլխավոր ուղղություններում (Կարս, Սուրմալու), հայերին չհաջողվեց ուժերի գերազանցություն ստեղծել:

1920 թ. սեպտեմբերի 27-ին թուրքական բանակն անցավ ընդհանուր հարձակման: Սկսվեց թուրք-հայկական պատերազմը, որը Հայաստանի համար անհաջող սկսվեց:

¹ Геноцид армян: ответственность Турции... т 2, ч.1, М, 2005, д.669, с.51.

² Кемаль М. Путь новой Турции, т.3, М, 1932, с. 102.

Հակառակորդի գերակշիռ ուժերին դիմակայելով հանդերձ՝ հայկական ուժերը սեպտեմբերի 29-ին թշնամուն հանձնեցին Սարիղամիշն ու Կաղզվանը: Հատկապես կատաղի մարտեր ընթացան Սուրմալուի ձակատում, որտեղ, հոկտեմբերի 20-ին ձեռնարկած թուրքական հարձակումը հետ մղելով, հայկական ուժերն այստեղ հոկտեմբերի 26-ին հակահարձակման անցան: Սակայն դեպքերն այլ կերպ ընթացան Կարսի ձակատում, որտեղ հոկտեմբերի 14-ին հայկական ուժերի հարձակման փորձը հաջողություն չունեցավ: Նախաձեռնությունն անցավ հակառակորդին, որը համալրելով և վերադասավորելով ուժերը, հոկտեմբերի 28-ին դիմեց ընդհանուր հարձակման: Ցավոք, Կարսը ցույց չտվեց սպասվող դիմադրությունը և հոկտեմբերի 30-ի առավոտյան հակառակորդը մտավ Կարս: Շուրջ 2000 զինվոր և զինվորական ու քաղաքացիական բարձրաստիճան գործիչներ գերի ընկան: Միայն Կարսի մարզում քենալական զորքերը կոտորեցին ու գերության քեցին տասնյակ հազարավոր հայերի, չխնայեցին անգամ Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի խնամքի տակ գտնվող 6 հազար որբ հայ երեխաներին: Քենալա-բուլշևիկյան ագրեսիան Հայաստանի Հանրապետությունում առաջացրեց քաղաքական ճգնաժամ, որի հետևանքով իշխանությունը խաղաղ կերպով հանձնվեց բուլշևիկներին:

Կարծիքներ՝ 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի սկզբի օրվա վերաբերյալ

Թե ե՞րբ է սկսվել թուրք-հայկական պատերազմը և ինչպիսին էր ուժերի հարաբերակցությունը, այդ մասին սկզբնաղբյուրները տարբեր տեղեկություններ են հաղորդում: Որոշ աղբյուրների համաձայն՝ պատերազմը սկսվել է սեպտեմբերի 21-ին, որոշ աղբյուրներում հիշատակվում է 22-ը, 23-ը, 24-ը, 27-ը, 28-ը և այլն: Օրինակ, եթե Ստամբուլում լույս տեսնող «Ժուռնալ դը Օրիան»-ը՝ 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի համարում գրում է, թե քենալական արշավանքը սկսվել է սեպտեմբերի 22-ին, ապա Հայաստանի վրա արշավող թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանն ուղարկած 1920 թ. նոյեմբերի 3-ի հեռագրում ասում է, թե իր զորքերի «հակահարձակումը» սկսվել է սեպտեմբերի 24-ին¹: Որ Կարաբեքիրը կեղծում է իրականությունը՝ իր զորքերի հարձակումը ներկայացնելով որպես հակահարձակում, դրա վրա չպետք է զարմանալ: Դա սովորական բան է ագրեսորների համար: Քենալն ավելի մեծ կեղծիք է կատարում՝ հայտարարելով, թե թուրքերի «հակահարձակումը» սկսվել է սեպտեմբերի 28-ին: Թուրքական մեջլիսում արտասանած իր հայտնի ճառում (1927 թ.), նա ասել է, թե «Զորակոչից երեք-չորս ամիս հետո հայերը հարձակվեցին մեր ուժերի վրա, որոնք կենտրոնացած էին Քեթեկի և Բարդիզի ձակատում: . . . Հայերը մեր դեմ ձեռնարկեցին ընդհանուր հարձակում՝ անսպասելիորեն սկսելով այն 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ի առավոտյան, Բարդիզի ձակատում: Հայերը հետ չարտվեցին սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան, մեր բանակը սկսեց իր հարձակումը»²: Ինչպես տեսնում ենք, Քենալը փորձում է գործն այնպես ներկայացնել, որ իբր իրենք պաշտպանական պատերազմ են մղել: Հայկական աղբյուրներն էլ տարբեր թվեր են նշում. այսպես, Լևոն Շանթի պատվիրակության անդամ, դեպքերի ականատես Համբարձում Տերտերյանը հետազայում իր հուշերում նշում է, որ «թուրքերը սեպտեմբերի 23-ին,

¹ Кемаль М. Путь новой Турции, т. 3, стр. 117.

² Զոհրաբյան Է. 1920, թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 160:

առանց պատերազմ հայտարարելու, հարձակում գործեցին մեր զորամասերի վրա ու մտան մեր երկրի սահմանները: Սկսվեց հայ-թուրքական պատերազմը¹: Նույնն է ասում նաև Ս. Վրացյանը. «Սեպտեմբերի 23-ին, առանց պատերազմի հայտարարության, թուրքական բանակը դիմեց ընդհանուր հարձակման Հայաստանի դեմ: Սկսվեց հայ-թուրքական պատերազմը²», իսկ արտագործնախարարության ավագ քարտուղար Հակոբ Տեր-Հակոբյանն ասում է, թե թուրքական «ընդհանուր հարձակումը սկսավ սեպտեմբերի 21-ին³»: Բոլորովին այլ կարծիք է հայտնում մեկ այլ ժամանակակից ու ականատես՝ Շիրակի նահանգապետ Կ. Սասունին. ով սեպտեմբերի 14-ն է համարում պատերազմի սկիզբը՝ նկատի ունենալով Սարիղամ իշի ուղղությամբ ձեռնարկված թուրքական խոշոր հարձակումը: Նա գրում է. «Սեպտեմբեր 14-ին թուրքական ուժեղացրած զորամասերը Գարակուրդի ձակատեն յարձակուեցան Սարիղամիշի վրա⁴»:

Փաստորեն տարբեր են պատերազմի սկզբի մասին տվյալները: Դեռ ավելին, Գ. Վ. Զիչերինին ուղարկած սեպտեմբերի 30-ի հեռագրում Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ և արտագործնախարար Համո Օհանջանյանը գրում է. «Հայտնում են Ձեզ, որ չնայած Ձեր հայտարարություններին, ընթացիկ սեպտեմբերի 28-ից սկսած թուրքական ազգային ուժերն ընդհանուր հարձակման են անցել Հայաստանի Հանրապետության զորքերի դեմ Օլթիի, Բարդուսի, Կարաուրզանի և Կարակուրտի շրջաններում⁵: Մշակ թերթը նույնպես սույն տեսակետն է արտահայտում պատերազմի սկզբի մասին: Այս տեսակետների առկայությունը պայմանավորված է նրանով, որ Թուրքիան պաշտոնապես պատերազմ չէր հայտարարել Հայաստանին և, հետո, պատերազմական դրություն Հայաստանի և Թուրքիայի միջև գոյություն ուներ փաստորեն 1920 թ. ամռանից՝ հունիսից, երբ սահմանային բավականին լուրջ ընդհարումներ սկսվեցին հատկապես Օլթիի շրջանում: Հայտնի է, որ Մուդրոսի զինադադարի համաձայն թուրքերը պետք է հետքաշվեին ռուս-թուրքական 1914 թ. սահմանից այն կողմ, մինչդեռ Օլթին նրանք չէին մաքրել, ուստի հայկական կողմն այս հարցում ակտիվացրեց իր մասնակցությունը, երկու կողմից էլ կանոնավոր զորքերի զորամիավորումներ էին մասնակցում:

Այստեղ «Կոնֆլիկտը չհարթվեց, - գրում է «Մշակը», թեև երկու կառավարությունների և նրանց զորահրամանատարների միջև նոտաների մի շարք փոխանակություն կատարվեց⁶»: Հայկական կողմը պահանջում էր, որ թուրքերն իրենց զորքերը հետ քաշեն Օլթիից, սակայն 1914 թ. սահմանից այն կողմ, վերջիններս էլ վկայակոչում էին Բրեստ - Լիտովսկի և Բաթումի պայմանագրերը ու պահանջում, որ կողմերի միջև հարաբերությունների հիմքում դրվեն դրանցից բխող պայմանները: Սահմանային այդ բախումները, թեև մե՛րթ խիստ սրվում էին, մե՛րթ որոշ չափով մեղմանում, բայց ընդհանուր առմամբ չդադարեցին և շարունակվեցին ընդհուպ մինչև թուրքական ընդհանուր արշավանքը: Որպեսզի ընթերցողը պատկերացում կազմի այդ բախումների լրջության ու մասշտաբների մասին, մեջբերենք սեպտեմբերին տեղի ունեցած ընդհարումների մասին Հայաս-

¹ Տերտերյան Հ., Շանթի պատվիրակությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս 1954, էջ 6:

² Վրացյան Ս., Հայաստանի հանրապետությունը, Փարիզ, 1928, էջ 418:

³ Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 26:

⁴ «Հայրենիք», փետրվար, 1926, էջ 60,76:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց.2, գ. 1129, թ. 2:

⁶ «Մշակ», 15 սեպտեմբերի, 1920 թ.:

տանի հեռագրական գործակալության որոշ հաղորդագրություններ, որոնք տպվել են «Մշակ» թերթի 1920 սեպտեմբերի 15-ի համարում: «**Զորական հաղորդագրություն սպա-րապետի շտաբից 11-ին, ժամը 10-ին:** Օլթիի ուղղությամբ սեպտեմբերի 9-ին, ժամը 14-ին թուրքերը թնդանոթային կրակ բաց արին Վասկուտ սարի վրա, մեր հրետանին պատասխան տվեց նրան: Սեպտեմբերի 10-ի գիշերը հակառակորդի մի մեծ խումբ մոտեցավ մեր պահակախմբին, որ 5605 բարձրության վրա է գտնվում, Ղարադաղ գյուղից երկու վերստ հյուսիս է գտնվում, բայց հրետանու և գնդացրային կրակով հետ շարտվեց: Սեպտեմբերի 10-ի առավոտյան, ժամը 8-ին տաճկական 2 սավառնակներ թռիչք գործեցին Սարիղամիշի ճակատի երկարությամբ, և, միաժամանակ, տաճիկները թնդանոթային կրակ բաց արին մեր դիրքերի վրա Բարդուսի դեմ: Մեր հրետանին պատասխանում էր: Նույն օրը, ժ. 15-ին կրկին երևացին հակառակորդի 2 սավառնակներ, թուրքերը հրացաններով կրակում էին մեր խրամատների վրա՝ Կերօղլիբաշի սարի վրա: Սեպտեմբերի 9-ին, ժ. 18-ին և 45 րոպեին երկօրյա կռիվներից հետո մերոնք գրավեցին Կողբ գյուղը և աղահանքերը: Վերցված է մի լեռնային թնդանոթ, երկու հեռախոսային ապարատ և այլ ռազմական ավարներ: Մեր կորուստներն աննշան են: Փիրլու գյուղի մոտ սպանված է՝ հակառակորդի հակագրոհը հետ վանելու ժամանակ, Սասունի ծիավոր խմբի պետ Մանուկը»¹ :

Թերթը գրում է, որ «սեպտ. 13-ին թուրքական խոշոր ուժերը, անսպասելի կերպով, հարձակվեցին Սարիղամիշի հայ զորամասի ծախ թևի վրա, ձեռքեցին ճակատը և գրավեցին 4-րդ մարտկոցի երկու լեռնային թնդանոթները: Տեղի ունեցավ կատաղի կռիվ հայկական 4-րդ գնդի և թուրքերի միջև, ուր առանձին համառություն ու քաջություն ցույց տվեց Գանթարջյանի, գումարտակը: Տաք և արյունահեղ կռիվներով մեր զորամասերը նահանջեցին և սեպտ. 14-ի առավոտյան ամրացան Բեգլի-ԱՀմեդի դիրքերում: Ստիպված եղավ նահանջել և Կաղզվանի զորամասը (5-րդ գունդ, գնդապետ Շաղուբադյան) և գրավել Բեռնայի դիրքերը: Հեռացավ և Կաղզվանի ազգաբնակչությունը»: Թուրքական զորքերի սեպտեմբերի 13-ի հարձակման մասին Հայաստանի արտգործնախարարությունը անմիջապես հեռագրեց թիֆլիս լիազոր ներկայացուցիչ Տ. Բեկվադյանին. «Սեպտեմբերի 13-ի վաղ առավոտյան թուրքերը հարձակման են անցել Օլթիի ուղղությամբ, ինչպես նաև Սարիղամիշի ջոկատի աջ թևի վրա և գրավել են Վասկուտ սարն ու Բերդիս գյուղը, - ասված է հեռագրում:

Թուրքերի հարձակումը շարունակվում է: Խնդրում են Ձեզ այդ մասին անհապաղ հաղորդել դաշնակցային բոլոր ներկայացուցիչներին Թիֆլիսում, ինչպես նաև Կոնստանդնուպոլսում ու Փարիզում և բողոքել թուրքերի գործողությունների դեմ, որոնք խախտում են Թուրքիայի կողմից ստորագրված հաշտության պայմանագրի բուն հիմքերը»², Հայաստանի հեռագրական գործակալության մեկ, այլ հաղորդագրության մեջ, որը տպագրվել է մշակի սեպտեմբերի 18-ի համարում ասված է, որ Օլթիի ուղղությամբ սեպտեմբերի 13-ի և 14-ի կռիվների հետևանքով «մեր՝ զորամասերը հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ հետ քաշվեցին և բռնեցին Ագուբդիր և Քեդիր գյուղերի մոտի դիրքերը: Սարիղամիշի ուղղությամբ դրությունը անփոփոխ է: Կողբի շրջանում հետախույզների՝ մեզ համար հաջող գործողություններ են կանխատեսել.....: Կարսի շրջանում

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

հայտարարված է գինվորական դրություն: Գններալնահանգապետ է նշանակված զորավար Փիրումյանը. . .»¹: Այդ օրերի ռազմական գործողությունների մասին պաշտոնական հաղորդագրություն է հրապարակել նաև Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը: Նրանում ասված է, որ «ներկա ամսվա կեսերին թուրքաց զորքերը՝ ցանկանալով գրավել քարածուխի հանքերը, մեզ գերազանցող ուժերով առաջացան Օլթի շրջանի ուղղությամբ՝ հարկադրելով մեր զորամասերին նահանջել: Միաժամանակ խորհրդային ռուսական մի զորաբաժին, որ գտնվում էր հյուսիս-արևելյան սահմանում՝ Ղազախի շրջանում, առաջացավ և հետ մղեց հայկական զորախմբին: Հայաստանի զորքերը՝ դիմելով հակաարշավանքի, վանեցին հակառակորդին նրա գրաված դիրքերից և հետ խլեցին թշնամու ձեռք ձգած հայկական հողաբաժինը»²: Ինչպես տեսնում ենք, այս հազորագրությունները իսկական ռազմական ամփոփագրեր են և վկայում են Հայաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմական դրության գոյության մասին դեռ մինչև թուրքական ընդհանուր արշավանքը: Հաղորդագրությունները նաև վկայում են, որ սահմանային միջադեպերը, ինչպես նաև խլրտումները Հայաստանի մուսուլմանաբնակ վայրերում, հրահրում էին քեմալականները՝ իրադրությունը միշտ լարված պահելու, միջամտության համար պատրվակ ունենալու և պատերազմ սանձազերծելու դեպքում մեղքը հայերի վրա բարդելու նպատակով: Հենց այդպես էլ նրանք վարվեցին հետագայում: Պատահական չէ որ, Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում և Եվրոպա ու Ռուսաստան ուղարկած պաշտոնական այլ գրություններում, անցկացրեցին այդ վարկածը, որ իբր քեմալական բանակը ոչ թե հարձակման, այլ հակահարձակման է անցել: Այս սխալ տեսակետը, թափանցել էր նաև խորհրդային պատմագրության մեջ: Թուրք պատմաբանները ևս, թեև չեն ժխտում այն փաստը, որ սեպտեմբերի վերջերին Թուրքիան պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ, բայց մեղքը բարդում են վերջինիս վրա, որն իբր մշտապես սպառնում էր թուրք ազգայնականներին թիկունքից, խանգարում խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի հետ կապին, կազմակերպում մուսուլմանների ջարդեր և անընդմեջ հարձակումներ թուրքական սահմանի վրա և այլն: Սա նվաճողներին բնորոշ հասկանալի վարքագիծ է: Պատմությունից հայտնի է, որ հաղթողները միշտ էլ պարտվողներին են մեղավոր հայտարարել:

Այսպիսով, եթե ամփոփենք վերը շարադրվածը և փորձենք կանգ առնել մի որևէ ամսաթվի վրա՝ նշելու թուրքական ընդհանուր արշավանքի սկիզբը, ապա ըստ Մշակի տվյալների այդպիսին պետք է համարենք սեպտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը³: Եվ դա ոչ միայն նրա համար, որ այդ թվին սկզբնաղբյուրներում ավելի հաճախ ենք հանդիպում, այլև հատկապես նրա, որ դա փաստորեն համընկնում է և Կարաբեքիրի, և Մուստաֆա Քեմալի նշած ամսաթվին: Ճիշտ է, Կարաբեքիրի հեռագրում խոսվում է սեպտեմբերի 24-ի մասին, բայց, եթե հիշենք, որ այն սկսվել է 23-ից լույս 24-ի գիշերը, ապա ամեն ինչ պարզ կլինի: Իսկ Մուստաֆա Քեմալը դարձյալ լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների սկիզբը համարում է սեպտեմբերի 24-ը, թեև հարձակման նախաձեռնությունը, ինչպես տեսանք, վերագրում է հայերին, որոնց իրենք իբր «հետ են շարտել սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան» և սկսել հակահարձակումը:

¹ «Մշակ», 18 սեպտեմբերի, 1920 թ.:

² «Մշակ», 1 հոկտ., 1920 թ.:

³ «Մշակ», 5 նոյեմբերի, 1920:

Անցնելով ուժերի հարաբերակցությանը, հենց սկզբից պետք է նշել, որ Մշակույմ պահպանվել են խիստ արժանահավատ տվյալներ, որոնք վկայում են, որ այն ամբողջովին Թուրքիայի օգտին էր: Այդ մասին տեղեկություններ կան նաև թուրք առանձին զինվորական գործիչների այդ թվում և թուրքական արևելյան ճակատի գլխավոր հրամանատարի՝ Կարաբեքիր փաշայի հուշերում և ներկայիս թուրք ուսումնասիրողների աշխատություններում: Թուրք պատմաբան Թեֆիկ Բիլիքլիօղլու վկայությամբ, արդեն 1920 թ. գարնանը քեմալականները Հայաստանի հանրապետության սահմանների վրա կենտրոնացրել էին շուրջ 22 հազարանոց մի բանակ՝ 69 թնդանոթով և 200 զնդացրով: Հետագայում համալրելով արևելյան ռազմաճակատը, քեմալականները Հայաստանի դեմ նետեցին բավական մեծաթիվ մի բանակ, որն ի վիճակի էր կոտորելու հայկական բանակի դիմադրությունը և ներխուժելու երկրի խորքը: Հայաստանի վրա հարձակման նախօրեին Անկարայում զինվորական բարձրաստիճան սպաների խորհրդում բարձրացված հարցին թե Կարաբեքիրը «ունի 4 դիվիզիա, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմված էր 8-9 հազար զինվորից և աջակցություն կստանար թուրքական և քրդական ուժերից: Բավական է նաև արտիկերիան. . . »¹:

Այսպիսով, արդեն նշված հետիոտն և հեծյալ զորքերի ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ 20 հազար: Իսկ եթե այդ թվին ավելացնենք նաև քրդական և այլ տեղական ոչ կանոնավոր ուժերը (մոտ 5-7 հազար), որոնք թալանի մոլուցքով բռնված միացել էին թուրքական արշավող բանակներին, զորքերի մյուս տեսակները՝ սակրավորներ, հրետանավորներ, օդաչուներ, (3 - 5000), ինչպես նաև սանիտարական, ու այլ օժանդակ զորամասերը (ընդհանուր թվի 30 տոկոսը), ապա կստանանք, որ Հայաստանի վրա արշավող զորքերի ընդհանուր թիվը անցնում էր 50 հազարից²: Ականատեսների վկայությամբ, թուրքական զորքերի հարձակումները համարյա միշտ ուղեկցվել են ինքնաթիռներով, մինչդեռ հայկական բանակը ուներ ընդամենը 3 ինքնաթիռ, որոնցից երկուսը չէին գործում: Ընդհանրապես թուրքական բանակը բավականին լավ էր սպառազինված: «Շնորհիվ եվրոպական աջակցության, - գրում է Թիֆլիսի «Աշխատավոր» թերթը իր 1920 թ. նոյեմբերի 19-ի համարում, - տաճիկ զորքը շատ. լավ զինված էր, յուրաքանչյուր զորամաս ուներ մեծաքանակ իտալական տիպով թնդանոթներ և զնդացիրներ, և զգեստներն էլ եվրոպական ծագում ունեին»:

Հայկական կանոնավոր մարտական ուժեր, 25000 հոգի էր ավելացնելով դրանց նաև թիկունքում ծառայողներին, բեռնակիրներին, կառապաններին, սպայակույտը, առողջապահական սպասավորների ընդհանուր թվի 30 տոկոսը, կստանանք բանակի ամբողջ կազմը 3400 հոգի, խմբերի հետ միասին — մոտ 40000 հոգի»³, գրում է Մշակը 1920թ. դեկտեմբերի 22-ին:

Տարօրինակ ու զարմանալի կլիներ, որ Քեմալի և Կարաբեքիրի նման փորձված զինվորականները Հայաստանի վրա հարձակում ձեռնարկեին առանց նախապես ուժերի գերազանցություն ստեղծելու, ինչը հաղթանակի միակ ռեալ երաշխիքը կարող էր լի-

¹ Նույն տեղում:

² Զոհրաբյան Է., նշվ. աշխ., էջ 221:

³ «Մշակ», 22 դեկտեմբերի, 1920 թ.:

մել: Իրականությունը, բոլորովին այլ էր. հայկական բանակը ոչ միայն թվապես, այլև մարտական պատրաստությամբ էլ, գիշում էր թշնամուն:

Այսպիսով, քենալական բանակը ամեն տեսակետներից գերազանցում էր հայկական բանակին և այդ է պատճառը, որ սեպտեմբերի վերջին օրերին տեղի ունեցած մի շարք արյունահեղ ու կռիվներից հետո վերջինս սկսեց նահանջել և արդեն սեպտեմբերի 29-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը, իսկ 30-ին՝ նաև Մերդենեկը:

Ռազմական գործողությունների ընթացքը

Դեռ սեպտեմբերի կեսերին սկսված թուրքական հարձակման ճնշման տակ Սարիղամիշի ճակատի փոքրաթիվ հայկական զորամասը (շուրջ 500 զինվոր և 300 կամավոր) մի քանի օր տևած կռիվներից հետո՝ հետ էր քաշվել ընդհուպ մինչև Սարիղամիշ և ամրացել նոր դիրքերում: Դա լրջորեն չէր անհանգստացրել հրամանատարությանը, քանի որ այդ օրերին սահմանային նման կռիվները սովորական երևույթ էին և չէին կարծում, թե թուրքերը կգրոհեն նաև Սարիղամիշ քաղաքի վրա: Համալրումը, որ ուղարկվել էր Սարիղամիշին, շոշափելիորեն վիճակը փոխել չէր կարող և ազգաբնակչությունը՝ կանխատեսելով վտանգը, սկսել էր գաղթել՝ դրանով իսկ խուճապ առաջացնելով նաև զինվորների շրջանում: Սեպտեմբերի 27-ին, լույս 28-ի գիշերը թուրքերը նոր գրոհ սկսեցին Սարիղամիշի վրա, և մեկ օր տևած համառ կռիվների հետևանքով մեր պաշտպաններին հարկադրեցին թողնել քաղաքը: Ահա թե ինչ է ասված այդ օրերի իրադարձությունների մասին «Մշակ»-ի հոկտեմբերի 1-ի հաղորդագրության մեջ. «Լույս սեպտեմբերի 28-ի գիշերը թուրքերը խոշոր ուժերով առաջացան Սարիղամիշ քաղաքի ուղղությամբ միաժամանակ Բարդուխի կողմից և Կարակուրթի վրայով. Հակառակորդի ճնշման տակ մեր զորքերը նահանջում են դեպի Սարիղամիշ: Թուրքերի կողմից գործում են երկու ամբողջ դիվիզիաներ:

Լույս սեպտեմբերի 29-ի գիշերը հակառակորդի գերազանց ուժերի ճնշման տակ մենք թողինք Սարիղամիշ քաղաքը: Հանդիպելով Վերիշեն գյուղի մոտ համառ դիմադրության, թուրքերը չկարողացան անցնել Սարիղամիշը պաշտպանող զորքերի թիկունքը և նահանջ կատարվեց: Իգդիրի շրջանում քրդերը և թուրքերը ցույց են տալիս ակտիվ գործողություններ: Սեպտեմբերի 28-ին հակառակորդի հետախույզները երևացին Արգաջի գյուղի շրջանում: Սելիմի շրջանում կռիվները շարունակվում են: Թուրքերը Հարամ-Վարդան գյուղի մոտ առաջացել են: Միջոցներ են ձեռք առնված դիմադրելու: Հոկտեմբերի 1-ին Նոր Սելիմի շրջանում կռիվները, շարունակվում էին նախկին դիրքերում¹:

Սեպտեմբերի 30-ին գիշերը ժամը 12-ին հակառակորդը թնդանոթային կրակի օգնությամբ առաջացավ Օլիսու գյուղի մոտ, բայց մեր զորամասերը հետ մղեցին»², գրված է Մշակի 1920թ. հոկտեմբերի 5-ի համարում³:

Թուրքերի կողմից Սարիղամիշի և Մերդենեկի գրավումով ավարտվում է պատերազմի առաջին շրջանը: Պատերազմը՝ ելնելով ռազմական, գործողությունների բնութից, ըստ «Մշակ» թերթի պայմականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի, որոնցից առաջինը տևում է մինչև սեպտեմբերի 30-ը, երկրորդը՝ հոկտեմբերի 1-ից մինչև 28-ը և եր-

¹ Մշակ» 1 հոկտեմբերի, 1920թ:

² Մշակ», 1920թ. 5 հոկտեմբերի, 1920թ:

³ Մշակ», 1920թ. 5 հոկտեմբերի, 1920թ:

որորդը՝ հոկտեմբերի 28-ից նոյեմբերի 18-ը: Այս փուլում հաջողությունն ամբողջովին թուրքերի կողմն էր. օգտագործելով գիշերային հարձակումների և թևերից շրջանցելու մարտավարությունը, ինչպես նաև ուժերի գերազանցություն ստեղծելով հարձակման հիմնական ուղղություններում նրանք ոչ միայն կարողացան նախաձեռնությունը պահել իրենց ձեռքում, այլև որոշակի հաջողության հասան՝ գրավելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Սարիղամիշը: Սակայն ռազմաճակատի մյուս մասերում, հատկապես, Իզդիրի շրջանում, նրանք առաջխաղացում չունեցան: Պատկերը համարյա նույնն էր նաև Շահթախթիի շրջանում, որտեղ թեև անընդհատ ընդհարումներ էին տեղի ունենում, բայց խոշորամասշտաբ գործողություններ չէին ծավալվել:

Սեպտեմբերի 30-ին Հայաստանի կառավարությունը արտակարգ նիստում երկիրը հայտարարեց պատերազմական դրության մեջ: Մինչև 35 տարեկանները զենքի տակ առնվեցին, խիստ օրենքներ սահմանվեց դասալիքների դեմ: Զինվորական նախարարությանը տվեցին արտակարգ լիազորություններ, նրան ենթարկվեցին երկաթուղիները, ռադիոկայանները և փոխադրության միջոցները: Որոշվեց շրջաններում հեղինակավոր ներկայացուցիչներ ունենալու նպատակով, նախարարների մի մասին և մի շարք գործիչներ ռազմաճակատ և գավառներ ուղարկել: Կենտրոնում մնացին Հ. Օհանջանյանը և Ռ. Տեր-Մինասյանը: Կառավարությունը մի սրտառուչ կոչ ուղղեց ժողովրդին: Զինվորական նախարարի հրամանով Երևանի և Կարսի հրապարակներում կանգնեցվեցին կախաղաններ: Կառավարության հետ միասին ամբողջ երկիրը ևս լարում էր իր ուժերը դիմադրելու համար թշնամուն¹: Մշակը մեջ է բերում. Կրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուչության պաշտոնական հաղորդագրությունը, որտեղ ասված էր, որ «օրվա հերթական լոգունգն է Հայաստանում՝ «Հայրենիքը վտանգի մեջ է, ամեն ինչ դեպի գորաճակատ, ամեն ինչ գորաճակատի համար: Ամենուրեք հայտարարվում է կամավորների ցուցակագրություն» :

Արդեն հոկտեմբերի 13-ի համարում «Մշակը» հայտնում է, որ երեկ, «Հոկտեմբերի 12-ին առավոտյան ժամը 5-ին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ մեկնեցին 21 վազոններով 800 հայ կամավորներ»²: Առավել ակտիվություն ցուցաբերում էր Ջավախքի հայությունը: Կամավորներ, բայց ոչ մեծ թվով, եկան նաև սփյուռքի հայաշատ այլ երկրներից: Հարկավոր է նշել, որ Հայաստանում գործող մյուս քաղաքական կուսակցությունները ևս՝ սոցիալիստ-հեղափոխականները, սոցիալ-դեմոկրատները, ռամկավարները նմանապես կոչ արեցին մի կողմ թողնել կուսակցական տարածայնությունները և ուժերը միավորել՝ անարգ թշնամուն հակահարված տալու, հայ ժողովրդի գլխին կախված անմիջական վտանգը վերացնելու համար:

Նախաձեռնությունը պահելով իրենց ձեռքում, թուրքերը՝ հարձակման հիմնական ուղղություններում կարողանում էին ստեղծել ուժերի գերազանցություն: Դա ավելի էր բարդացնում խնդիրը, քանի որ հաջող պաշտպանությունը պահանջում է մեծ կազմակերպվածություն: Բայց, դժբախտաբար, այս տեսակետից էլ հայոց բանակում գործերը բարվոք չէին:

«Թե՛ բերդի և թե՛ դաշտային մասերը թույլ էին կազմակերպված, զինվորների մեծ մասը նոր էր հավաքված և չէր մերվում գնդերում: Սպաների և զինվորների փոխհա-

¹ Նույն տեղում:

² «Մշակ», 13 հոկտեմբեր 1920թ:

րաբերությունները շատ մասերում մտերմական չէր: Լավ չէին գորավար Փիրումյանի և գորավար Հովսեփյանի, ինչպես նաև նահանգապետ Ղորղանյանի հարաբերությունները, որը անդրադառնում էր շրջապատի վրա: Ջորքերի մի մասը շտապ կերպով զինված էր Անգլիայից նոր ստացված Ռոս հրացաններով, որոնց վարժ չէր տիրապետում: Թիկունքը լավ կազմակերպված չէր գրում,- է «Մշակ»-ը իր նոյեմբերի 1-ի և 2-ի համարներում:

Պատերազմի ավարտական փուլը

Հոկտեմբերի 28-ին սկսվեց, թուրք-հայկական պատերազմի երրորդ՝ վերջին շրջանը, որին անդրադառնում է Մշակը հոկտեմբերի 29-ին: Այդ օրը Կարաբեքիր փաշայի համալրված ու վերախմբավորված ուժերը Կարսի ճակատում անցան հարձակման երկու թևերում և ամբողջ օրը տևած «տաք կռիվներից» հետո՝ ծախ թևում կարողացան գրավել Վեզինքոյի բարձունքները, շրջանցել Կարսի պաշտպանությունը արևելքից ու ռեալ վտանգ ստեղծել քաղաքի համար: Մարտերը շատ համառ էին ու երկու կողմի կորուստներն էլ՝ մեծ: Եվ այստեղ դարձյալ ստիպված ենք կշտամբանքի խոսքեր ասելու մեր հրամանատարության հասցեին: Բանն այն է, որ հայկական բանակի հրամանատարությունը աչքաթող էր արել Կարսը հարավ-արևելքից շրջանցելու և թիկունքից հարվածելու թուրքական բանակի հնարավորությունը: Դրա համար էլ Մեծ Մագնի և Փոքր Մագնի լեռների բարձունքները և Սուբատան գյուղը թողնվել էր փաստորեն անպաշտպան: Այս մասին գրում է Մշակը «Կարաբեքիրն էլ, որը քաջատեղյակ էր տեղանքին (1918 թ. ևս գլխավորել էր Կարսի վրա գրոհող գորամասը) ու գիտեր, որ Կարսը առավել խոցելի է հենց բերդի արևելյան մասում գտնվող Լազարևի ամրոցի կողմից, որոշեց տիրանալ Վեզինքոյին և այդտեղից գրոհել Կարսը¹: Օգտվելով հոկտեմբերի 25-ի արյունահեղ ճակատամարտից հետո հաստատված համեմատական դադարից, Կարաբեքիրը կենտրոնից՝ Բեզլի-Ահմեդի ճակատից, երկու գումարտակ (շուրջ 2000 հոգի) աննկատ փոխադրում է դեպի Սուբատան գյուղը և Մեծ Մագնի լեռը: «Կարսի մեր հրամանատարությունը հոկտեմբերի 27-ին հետախուզության միջոցով պարզում է, որ թշնամական ուժերի մի մասը կենտրոնից հետ է քաշված, բայց թե ո՞ր, չի կարողանում պարզել: Մեր հրամանատարությունը կարծում էր, թե Բեզլի-Ահմեդից հետ քաշված թուրքական զորամասերը նահանջել են դեպի Սարիղամիշ: Եվ միայն հոկտեմբերի 28-ին, երբ այդ ուժերը արդեն դուրս էին եկել Վեզինքոյի վրա, հասկացավ, որ սխալվել էր: Թշնամին արդեն տիրացել էր Մեծ և Փոքր Մագնի լեռների բարձունքներին և առաջապահներ հաստատել Վեզինքոյում: Դրանով թուրքերը ոչ միայն հնարավորություն էին ստանում հարվածելու Լազարևի ամրոցին, այլև սպառնալիք ստեղծում Կարս- Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի և խճուղու համար, եզրակացնում է թերթը»². Գիտակցելով հանդերձ ստեղծված վտանգի լրջությունը, մեր հրամանատարությունը, այնուամենայնիվ, մնացել էր այն համոզման, որ թուրքերը Կարսը կփորձեն գրավել Հարամ-Վարդանի և Վլադի-Կարսի կողմից, իսկ Վեզինքոյի գրավումը համարում էին ուշադրությունը շեղելուն ուղղված ռազմական մանյովր: Դրա համար էլ հիմնական ուժերը պահելով նշված գծի դեմ, Փիրումյանը Վեզինքոյի դեմ ուղարկեց գնդապետ Մագ-

¹ Մշակ», 29 հոկտեմբերի 1920թ.:

² Մշակ», 30 հոկտեմբերի 1920թ.:

մանյանի գունդը, միաժամանակ, խնդրելով Սիլիկյանին, օգնական ուժեր ուղարկել Մեծ Մագնիի դեմ՝ թշնամուն թիկունքից ևս հարվածելու նպատակով: Դժբախտաբար, այս վերջին մտադրությունը չիրականացավ, քանի որ օգնության ուղարկված գնդապետ Հասան Փաշայանի զորամասը ուշացավ ճանապարհին, իսկ Մագմանյանի գունդը ոչ միայն չկարողացավ դուրս շարտել թշնամուն Վեզինքոյից, այլև պարտվեց ու բռնեց նահանջի ճանապարհը:

Նկարագրելով Կարսի անկումը Մշակը գրում է « Սպարապետ Նազարբեկյանը և ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր Մինասյանը Կարսի անկումից ճիշտ 2 ժամ առաջ հեռագիր կատանան զորավոր Փիրումյանից, որը կավետի թե զորքի բարոյական ու մարտական ոգին բարձր է: Այս հեռագրից 2 ժամ անց հորիզոնի վրա մի օդանավ կերևա: Սպարապետ Նազարբեկյանը պատուհանից նայելով կնշմարի հայկական օդանավը և կցնցվի, բնագլով զգալով, որ Կարսին աղետ է պատահել և դառնալով, ներկաներին ասում է, Կարսը ընկած է: Իսկապես օդանավը կիջնի ազդարարելով Կարսի անկումը»:

Ըստ Մշակ թերթի տվյալների գերի են ընկել 30-ի չափ զանազան աստիճանի սպաներ և շուրջ 3000-ից ավելի զինվորներ՝ գերի են հանձնվել 3 գեներալ, 6 գնդապետ, 12 փոխգնդապետ, 100-ից ավելի սպա ու ենթասպա և 2000-ից ավելի զինվոր: Քանի մը հարյուր Հազար փութ ցորեն, ալյուր, բրինձ, մոտ 50000 փութ շաքար, ահագին քանակությամբ ռազմամթերք-թնդանոթներ, ռումբեր, հրացաններ, փամփուշտներ՝ թշնամու ձեռքը կը մնան»¹:

Ըստ Կարաբեքիրի թուրքերը Կարսում «առած են 377 թնդանոթ (լավ վիճակի մեջ) և 399 նորոգության կարոտ թնդանոթներ, միլիոններով ռումբ և փամփուշտ ձեռք գցած են»²: Գերի ընկած զինվորներին քշեցին դեպի Անատոլիայի խորքերը, որտեղ ծանր, անմարդկային պայմանների հետևանքով նրանց մեծագույն մասը ոչնչացավ: Բայց Կարսի խաղաղ ազգաբնակչության ճակատագիրն էլ պակաս ողբերգական չէր:

«Ամեն մեկը պարտավոր է 48 ժամվա ընթացքում հանձնել բոլոր ավարը և հրագեները, ռումբեր և ուժանակներ, բացի որսորդական հրացաններից: Այդ ժամանակը լրանալուց հետո ում մոտ կը գտնվի գենք, կամ թե տների մեջ կը թազնվեն հայ զորամասերի օֆիցերներ և չի հայտնվի իշխանություններին, հանցավորները կստանան ամենախիստ պատիժ: Բացի սրանից, ամեն տեսակ գործակալներ և լրտեսներ, ինչպես անձամբ, այնպես էլ նրանց թաքցնողները կկախվեն— հայտարարում էր Կարաբեքիր փաշան, - գրում է «Մշակը» իր 1920թ. նոյեմբերի 18-ի համարում»³ :

Սակայն թուրքական զորքերը ոչ թե 48, այլ 4 ժամ էլ չէին սպասել իրենց պահանջների կատարման համար: Քաղաք մտնելուն պես սկսվեց հայերի թալանն ու կոտորածը: Դեպքերի ականատես Արամ Եսայանը գրում է. «Հինգ օրվա ընթացքում արյունառնուշտ ասկյարները և քրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին գործադրեցին իրենց բոլոր գազանությունները, որոնք վեր են մարդու երևակայությունից: Բոլոր պահեստները, մառանները, թաքստոցները լիքն էին թաքնված երեխաների, կանանց և երիտասարդների դիակներով: Եղան ընտանիքներ, որոնցից և ոչ մի մարդ չազատվեց: Մոտ 500-600 հո-

¹ «Մշակ», 5 նոյեմբերի 1920թ.:

² Նույն տեղում:

³ «Մշակ», 18 նոյեմբերի 1920թ.:

գի ազատվեցին ամերիկյան, հիմնարկություններում: 5-6 օրվա ընթացքում 50 - 60 սայլ դիակներ դուրս տարան քաղաքից: Սպանում էին բացառապես հայերին: Բացի կոտորածից, թալանեցին ժողովրդի բոլոր ունեցած-չունեցածը...¹: Սարսափելի կոտորածին հաջորդեցին խմբական ձերբակալությունները հայերի մեջ: Ձերբակալման ժամանակ աչքի առաջ չէին ունենում ո՛չ հասակը, ո՛չ ծագումը և ո՛չ էլ կուսակցական անցյալը:

Մշակ թերթի 1920թ. նոյեմբերի 18-ի, 20,21,22-ի համարներում նկարագրվում են հայ գերիներին՝ երգում տաժանակիր աշխատանքի ուղարկելու, մոտ 2000 հայ երիտասարդների վագոններով անատոլիայի խորքերը ուղարկելու, թալանի, կոդուպուտի, բռնաբարությունների մասին: Թերթի հաղորդմամբ ականատեսների վկայությամբ Կարսում սպանվել է ոչ թե 8000 հայ կին, երեխա ու տղամարդ, այլև 10-ից 12 հազար մարդ²:

Թալանը, կոդուպուտը և խաղաղ բնակչության բնաջնջումն, էլ ավելի մեծ չափեր ընդունեցին Ալեքսանդրապոլի գավառում, որին անդրադարձել է թերթը իր նոյեմբերի 8-ից 18-ի գրեթե բոլոր համարներում:

Նոյեմբերի 6-ից 8-ի զինադադարը, և պատերազմի վերսկսումը նոյեմբերի 11-ին, ներկայացված են «Մշակի», «Ժողովրդի ծայն», «Վերջին լուր», «Ժողովուրդ», «Յառաջ» թերթերի այդ օրերի գրեթե բոլոր համարներում: Թերթերում ներկայացված է՝ ոչ միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում, այլև մարտերը Ջաջուռի և Աղինի շրջանում: Հաստատված զինադադարով, միայն նոյեմբերի 18-ի դրությամբ թուրքական զորքը մնում էր իր գրավված դիրքերում՝ Ջաջուռից մինչև Սոգութլու(Սառնաղբյուր) և Աղին:

Պատերազմը ավարտվեց 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով և Հայաստանի խորհրդայնացումով: Պայմանագիրը, թերթերը իրենց դեկտեմբերի 3-ից 6-ի համարներում համարում են հայ ժողովրդի համար աղետալի և կորստաբեր: Անդրադառնալով, տարածքային կորուստներին, նշվում էր, որ «Հայաստանը զրկվում էր ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև Կարսի մարզից, Սուրմալուից և Նախիջևանի գավառից, սահմանն անցնում էր Արաքս-Ախուրյան գետերով: Հայաստանը հրաժարվում էր Սևրի պայմանագրից, զրկվում էր զորք պահելու իրավունքից(կարող էր ունենալ միջև 1500 զինվոր), երկաթուղիները և ճանապարհները դրվում էին թուրքերի վերահսկողության տակ: Գրեթե բոլոր վերոնշյալ թերթերը՝ պայմանագիրը Հայաստանի համար համարվում են նվաստացուցիչ և կորստաբեր:

Եզրակացություն

Փաստորեն թե՛ թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում, և թե՛ 1920 թ. վերջում, 1921 թ. նոյեմբերից դեկտեմբերն ընկած ժամանակահատվածում, քեմալական ցեղասպանության ծրագրի իրագործման մանրամասներ են պարունակում այդ տարիներին և դրանից հետո հրատարակված հայկական բազմաթիվ թերթերի, հանդեսների, ամսագրերի համարներն ու մի շարք հուշագրեր: Դրանցից կարելի է առանձնացնել 1920-21 թթ. «Մշակ», «Ժողովրդի ծայն», «Առավոտ», «Վերջին լուր», «Ազգ», «Կոմունիստ» թեր-

¹ Նույն տեղում:

² «Մշակ», 22 նոյեմբերի 1920թ.:

թերի, «Հայրենիք» ամսագրի՝ 1926 թ. , «Նոր աշխարհ» հանդեսի՝ 1921 թ. , «Զարթոնք»-ի՝ 1966 թ., «Հայաստանի կոչնակ» - ի՝ 1921 թ. համարները: Նրանցում ներկայացված է հայերի բնաջնջման համար կիրառվող դաժան և անմարդկային միջոցներն ու ձևերը: Վերոնշյալ պարբերականների դիտարկումներով Կարսում կոտորվել է 8-ից 12 հազար հայություն: Ըստ հայկական մամուլի տվյալների՝ քեմալական թուրքերի վայրագություններն առավել մեծ չափերի հասան նրանց կողմից զինագրաված Ալեքսանդրապոլ քաղաքում և գավառում: 1920թ. նոյեմբեր-1921թ. ապրիլ ամիսներին այդտեղ կոտորվեցին, գերության քշվեցին, սովամահ եղան ավելի քան 120 հազար հայեր: Քեմալականների հայաջինջ քաղաքականությունը շարունակվեց 1921թ. նաև Ախալքալաքի գավառում, իսկ 1922թ.՝ Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում: Առավել սահմեղեցուցիչ ընթացք ստացավ Իզմիրում (Ջմյուռնիա) 1922թ. աշնանը տեղի ունեցած ցեղասպանությունը: Ըստ վերոնշյալ պարբերական մամուլի նյութերի՝ մի քանի օր շարունակվող վայրագությունների հետևանքով Ջմյուռնիայում ցեղասպանվեցին մոտ 30 հազար հայեր, տասնյակ հազարավոր հույներ, իսկ ծաղկուն քաղաքը հրի մատնվեց:

Այսպիսով՝ 1920-1922 թթ. քեմալականները շարունակեցին հայերի բռնազաղթի և ցեղասպանության քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետությունում, Կիլիկիայում, Իզմիրում, Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մի շարք նահանգներում, որին զոհ գնացին շուրջ 500 հազար հայեր: Իրականացրած ցեղասպանությամբ քեմալականներին ոչ միայն հաջողվեց Թուրքիայի կազմում պահել Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան, այլև՝ հայ ժողովրդից բռնազավթել նրա արևելյան տարածքների զգալի մասը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1129, թ. 2:
2. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 226, Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը:
3. Անտոնյան Ա., «Մեծ ոճիրը»: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ Փաշա, Երևան, 1990:
4. Սահակյան Ռ. , Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ. , Երևան. , 1970:
5. Геноцид армян: ответственность Турции... т 2, ч.1, М, 2005, д.669.
6. Кемаль М., Путь новой Турции, т.3, М, 1932, с. 102.
7. Է. Զոհրաբյան 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997:
8. Հ. Տերտերյան, Շանթի պատվիրակությունը, «Հայրենիք» ամսագիր, մայիս 1954:
9. Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը, Փարիզ, 1928:
10. Հ. Տեր-Հակոբյան, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921:
11. «Հայրենիք», փետրվար, 1926:
12. Մշակ, 1920, 15 սեպտեմբերի, 18 սեպտեմբերի, 1 հոկտեմբերի, 5 հոկտեմբերի, 13 հոկտեմբերի, 29 հոկտեմբերի, 30 հոկտեմբեր, 5 նոյեմբերի, 18 նոյեմբերի, 22 նոյեմբերի, 22 դեկտեմբերի:

REFERENCES

1. HAA, f. 4033, c.2, g 1129, t.2:
2. HAA, f. 200, c.1, g. 486, t. 226, S.Vracyan, (in Armenian)
3. Antonyan A., 'Mec' otwiry'»: Haykakan verjin kotorac'nery' & T'aleat' P'asha ["A big crime." Recent Armenian pogroms and Talaat Pasha], Er&an, 1990:
4. Sahakyan R'., T'owrq-fransiakan haraberowt'yownnery' & Kilikian 1919-1921 t't'., Er&an., 1970:;
5. Armenian Genocide: Independence of Turkey... t 2, part 1, M, 2005, d.669.
6. Kemal M., The Path of the New Turkey, vol.3, m., 1932, p. 102.
7. E. Zohrabyan 1920. the Turkish-Armenian War and the Powers, Yerevan, 1997:
- A. Terteryan, Shanta delegation, "Hayrenik" magazine, May 1954:
8. S. Gruzian, Republic of Armenia, Paris, 1928:
9. O. Ter-Hakobyan, the last catastrophe of Armenia, Constantinople, 1921:
10. "Homeland", February, 1926:
11. Mshak, 1920, 15 September, September 18, October 1, October 5, October 13, October 29, October 30, November 5, November 18, November 22, December 22.

РЕЗЮМЕ

Реакция на турецко-армянскую войну 1920 года и осуществление кемалистского плана геноцида армян в армянской прессе

Минасян Эдик

*Декан исторического факультета ЕГУ
доктор исторических наук, профессор
Ереван, Республика Армения*

Общеизвестно, что с последней четверти XIX века Османская империя провозгласила Геноцид армян государственной доктриной, турецким вариантом решения Армянского вопроса. Политика Геноцида армян начала претворяться в жизнь в 1890-х годах и продолжалась в несколько этапов до 1922 года.

В 1920-1922 годах план Геноцида армян последовательно осуществлял Мустафа Кемаль, бывший член Партии Младотурок. Турецко-националистическое движение во главе с генералом Мустафой Кемалем возникло в Турции в 1919 г., что было связано с двумя обстоятельствами, особенно после оккупации Измира греками в мае 1919 г., и с необходимостью претворения в жизнь программы «Великого Турана» посредством геноцида армян на востоке.

Как и младотурки, кемалисты также сделали Киликию первой целью своего плана геноцида, где проживало около 200 000 армян. Пользуясь двуличной политикой французского правительства, кемалисты тем временем в 1920 г. вырезали и депортировали десятки тысяч армян из Мараша, Зейтуна, Ачна, Айнтапа и других районов Киликии, тем самым разбив «намерения» союзников для создания в Киликии «армянского очага».

Зверства и геноцид кемалистов в Киликии получили широкий резонанс в армянской прессе того времени: в различных номерах газет «Мшака», «Яраджа», «Жоговурда», «Айастан Кочнака», еженедельника «Эчмиадзин», журналов «Айреник» и «Новый мир».

Вершиной преступлений, совершенных кемалистами против армян, стала их военная кампания против Республики Армения в сентябре 1920 г. В турецко-армянской войне М. Кемаль целью было «уничтожить армянскую армию и армянское государство», заставить армян отказаться от Севрского договора.

Только в провинции Карс турецкие войска вырезали десятки тысяч армян и не пощадили даже 6 тысяч осиротевших армянских детей, находившихся на попечении американского благотворительного комитета на Ближнем Востоке. Кемальско-большевистская агрессия вызвала политический кризис в Республике Армения, в результате которого власть мирным путем перешла к большевикам.

Как во время турецко-армянской войны, так и в 1920-1922 гг. многие армянские газеты, журналы и периодические издания, издававшиеся в те годы и в последующие годы, содержат подробности реализации кемалевской программы геноцида. Среди них можно выделить номера газет «Мшак», «Жоговрди Дзайн», «Аравот», «Верджин Лур», «Азг», «Коммунист», журналы «Новый мир», «Айреник» и «Айастан Кочнак». В них представлены жестокие и бесчеловечные методы истребления армян.

Осуществив геноцид, кемалистам удалось не только удержать Западную Армению и Киликию в составе Турции, но и отобрать у армянского народа значительную часть его восточных территорий.

Ключевые слова: Османская империя, геноцид армян, Первая мировая война, Мустафа Кемаль, Восточная Армения, Персидская Армения, пантюркизм

SUMMARY

Reactions to the Turkish-Armenian War of 1920 and the Implementation of the Kemalist Plan of the Armenian Genocide in the Armenian Press

Minasyan Edik

Dean of YSU History Faculty

Doctor of History, Professor

Yerevan, Armenia

It is a well-known fact that from the last quarter of the 19th century, the Ottoman Empire declared the Genocide of the Armenians as a state doctrine, as the Turkish variant of solving the Armenian Question. The Armenian Genocide policy began to be put into practice in the 1890s and continued in several stages until 1922.

In 1920-1922 the Armenian Genocide plan was continuously implemented by Mustafa Kemal, a former member of the Young Turks Party. The Turkish-nationalist movement, headed by General Mustafa Kemal, arose in Turkey in 1919, which was due to two circumstances, especially after the occupation of Izmir by the Greeks in May of 1919, and with the need to carry out the “The Great Turan” program through the genocide of Armenians in the east.

Like the Young Turks, the Kemalists also made Cilicia the first target of their genocide plan, where there was an Armenian population of around 200,000 Armenians. Taking advantage of the

two-faced policy of the French government, in 1920 in the meantime, the Kemalists massacred and deported tens of thousands of Armenians from Marash, Zeytun, Hachn, Ayntap and other places in Cilicia, thereby defeating the allies' "intentions" to create an "Armenian hearth" in Cilicia.

The atrocities and the genocide committed by the Kemalists in Cilicia, received a wide response in the Armenian press of the time: in the various issues of newspapers "Mshak", "Yaraj", "Zhoghovurd", "Hayastani Kochnak", weekly newspaper "Etchmiadzin", journals "Hayrenik" and "New World".

The peak of the crimes, committed by Kemalists against Armenians was their campaign against the Republic of Armenia in September of 1920. In the Turkish-Armenian war M. Kemal's goal was to "destroy the Armenian army and the Armenian state", to force Armenians to abandon the Treaty of Sevres.

Only in the Kars Province, the Turkish troops massacred tens of thousands of Armenians and did not spare even 6 thousand orphaned Armenian children in the care of the American welfare committee in the Middle East. The Kemal-Bolshevik aggression caused a political crisis in the Republic of Armenia, as a result of which the power was peacefully handed over to the Bolsheviks.

Both during the Turkish-Armenian war and in 1920-1922 many Armenian newspapers, journals, and periodicals, published in those years and after that, contain details of the implementation of the Kemal's Genocide program. Among them, it is possible to single out issues of "Mshak", "Zhoghovrdi Dzayn", "Aravot", "Verjin Lur", "Azg", "Communist" newspapers, journals "New World", "Hayrenik" and "Hayastani Kochnak". They present the cruel and inhumane methods used for the extermination of Armenians.

Keywords: Ottoman Empire, Armenian Genocide, World War I, Mustafa Kemal, Eastern Armenia, Persian Armenia, Pan-Turkism